

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКА ЕТНОГРАФІЯ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Георгій Кожолянко

УДК 7.071.1Шевченко+39(477)“18”

У статті досліджено етнографічну діяльність Т. Шевченка, показано його внесок в етнографічну науку. Шляхом аналізу прозових і поетичних творів простежено, як Т. Шевченко використовував матеріали традиційної культури українців та інших народів для показу їх національної ідентичності.

Ключові слова: поет, художник, філософ, етнограф, духовна культура, картини, листи, прислів'я.

The article examines the ethnographical activities of Taras Shevchenko and shows his contribution to ethnography. Through analysis of prose and poetical works, the author retraces how T. Shevchenko made use of the Ukrainian and foreign traditional culture materials to demonstrate their national identity.

Keywords: poet, painter, philosopher, ethnographer, spiritual culture, paintings, letters, proverbs.

Поет, художник, етнограф, дослідник матеріальної і духовної культури, археолог та історик, краєзнавець, актор і співак, просвітянин, духовний батько українців — Тарас Шевченко прожив недовге життя (09.03.1814—10.03.1961), але залишив велику культурну спадщину, яка мала й має глибокий вплив на формування світогляду українського народу.

Щодо зацікавленості українського генія акторською справою та співом, то відомо, що такі високоавторитетні вчені, як П. Куліш та М. Максимович, залишили нам недвозначні свідчення про Т. Шевченка як видатного співака. Д. Антонович, один з дослідників творчості Т. Шевченка, зазначав: «Куліш був тої думки, що ніхто на Україні не вмів так співати українських народних пісень, як Шевченко, а Максимович, не вагаючись, твердив, що Шевченко, як виконавець народних пісень, стояв вище, ніж Шевченко-маляр і Шевченко-поет» [2, с. 17].

Можна вести дискусію навколо цього питання, можна сумніватися, але вирішити зараз це питання неможливо, бо акторська, співацька частина життя Т. Шевченка є суто духовною сферою, вона практично не була зафіксована в документах (утрачена для нас навіки). Можна лише послуговуватися висловлюваннями сучасників нашого генія.

Для кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. характерними були творчість філо-

софа й поета Григорія Сковороди, письменника, зачинателя української літературної мови Івана Котляревського (автора «Енеїди»), героїчна боротьба Козаччини, руйнування Запорізької Січі, знесення Гетьманщини, заборона козацьких полків і решток українства, відкриття університетів у Харкові (1805) та Києві (1834). Усі ці обставини мають певне значення для становлення Т. Шевченка як великого поета, художника, патріота, виразника національних почуттів українців. Його виняткова геніальність ґрунтувалася на допитливості, незвичайній любові до всього рідного, освіти та начитаності. Митець відзначався комунікабельністю та дружелюбністю. Усюди, де б не бував Т. Шевченко, окрім знайомства й розмов із простими людьми, він зустрічався з інтелігенцією, відвідував дворянські зібрання, бали, вів листування. Усе це дало йому можливість ознайомитися з життям простого люду й піднятися до рівня високоосвічених інтелігентів.

Твори Т. Шевченка, із часу виходу першого видання «Кобзаря» в 1840 році, викликали байдужість і ворожість до української мови, піднісши українське слово й літературу на нечувану досі височінь, і він сам відразу набув неабиякої популярності.

Т. Шевченко творив на основі земної народної енергії, наснажувався українською

природою, усною народною творчістю. Він використовував у своїй роботі досягнення української національної та світової культури, історичні події.

Великі поети й художники у власній творчості показують характер народу, його історичне минуле й сучасне, природу та побут, мрії про майбутнє. Т. Шевченко входить до когорти великих ще й тому, що він був істинно народним поетом. Митець вийшов з простого люду, знав і цікавився його життям, співпереживав його біди й радості.

Т. Шевченко більше відомий як поет і художник. Його життєвий шлях, поетичну й малярську творчість прагнули оцінити ще сучасники (П. Куліш, О. Бодяньський, М. Максимович та ін.), а також представники української інтелігенції другої половини ХІХ — 30-х років ХХ ст. (І. Франко, В. Антонович, М. Сумцов, Д. Ніколишин, В. Щурат, М. Грушевський, С. Балей, С. Єфремов, М. Драгоманов, Є. Кузьмин, М. Новицький, О. Новицький, С. Смаль-Стоцький, В. Дорошенко, Ф. Щербаківський, Ф. Колесса та ін.). Значну увагу літературній і художній творчості Т. Шевченка приділили в дослідженнях другої половини ХХ ст. учені України й української діаспори (В. Касіян, П. Говдя, М. Рильський, О. Гончар, Л. Булаховський, Т. Осьмачка, С. Ващенко, М. Глобенко, Є. Пеленський, П. Зайцев, М. Ткаченко, Є. Кирилюк, Я. Затенацький, Г. Паламарчук, С. Гординський, Б. Стебельський, Д. Горняткевич, Б. Кравців та ін.).

Щодо питання наявності краєзнавчих та історичних мотивів у творчості Т. Шевченка, а також його внеску в історичну науку, то вони маловивчені, і в дослідженнях українських учених ці питання порушувалися лише частково. Це переважно невеликі журнальні розвідки В. Дорошенка [4], В. Антоновича [1], Д. Николишина [8], І. Шпитковського [15], Л. Кошової [6], С. Смаль-Стоцького [11].

Тему «Т. Шевченко та археологія» частково висвітлив М. Кордуба в праці «Т. Шевченко, як краєзнавець і археолог» [5]. Зв'язок поета з археологічною наукою вчений подає у цій стат-

ті через призму роботи Т. Шевченка у «Временной комиссии для разбора древних актов» (більше відомої під назвою «Київська археографічна комісія») протягом 1845–1846 років, яка полягала переважно в зборі матеріалів про давні пам'ятки в різних регіонах України. Щодо власне археології, то М. Кордуба одним абзацом констатує, що Т. Шевченко на роботу російських археологів дивився як на «рабунок національних святинь» [5, с. 267].

Невелика брошура про діяльність Т. Шевченка в галузі етнографії була опублікована 1961 року О. Кравцем. У цій праці основний акцент зроблено на малярській творчості митця і, зокрема, на створенні першої частини картин із серії «Живописна Україна»; також здійснено спробу проаналізувати етнографічні спостереження Т. Шевченка під час його заслання [7].

Нинішній директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України Г. Скрипник також займалася дослідженням питання відношення Т. Шевченка до етнографії та опублікувала статтю «Етнографічні аспекти творчості Тараса Шевченка» [10].

Однак цілий ряд етнографічних (етнологічних) та археологічних матеріалів у творчості Кобзаря є малодослідженими. Т. Шевченко не залишив спеціальних праць з етнології чи історії, хоча задум написати окремий історичний твір у нього був. Утім, збирацька діяльність поета, вивчення й використання у творах етнографічних матеріалів становить наукову цінність для етнології і сьогодні.

Незважаючи на те що в дорослому віці Т. Шевченку довелося перебувати в Україні лише трохи більше трьох років, він добре знав життя знедолених українців, при цьому слід пам'ятати, що частину свого дитинства (до 16-річного віку) майбутній поет провів в українському оточенні. Тому не випадково в багатьох поетичних творах Кобзаря головними персонажами є прості українці. Водночас після звільнення з кріпацтва митець почав ознайомлюватися з життям інтелігенції російської столиці, серед якої було багато вихідців з

України. Т. Шевченко поповнював власні історичні й етнографічні знання під час навчання в Академії мистецтв у Петербурзі. Він вивчав літописи, історичні праці, музейні колекції.

Довгі роки віддалення від України не приспали безмежної любові Кобзаря до рідного краю, ніякі впливи не пригасили його палкого патріотизму. І все це завдяки сильному характеру, міцній відпорності чужим впливам. Хоча, читаючи щоденник десятирічного заслання та листи Т. Шевченка, написані в період 1847–1859 років, можемо знайти місця, де поет висловлює сумніви, чи потрібно йому було писати такі войовничі вірші проти царя і гнобителів простого українського люду, чи не краще було залишитися художником, створити сім'ю, мати дім. Зокрема, у листі до своєї покровительки гр. Настасії Толстої, яка найбільше турбувалася про звільнення Т. Шевченка із заслання, від 25 квітня 1856 року з Оренбурга він писав: «Так, ось уже дев'ять років караюсь я за грішний порив моєї безглуздої молодости. Злочин мій великий, я це в душі визнаю, але й кара безмежна, і я не можу зрозуміти, що це значить» [12, т. X, с. 126–127]. Проте ніде ми не знайдемо в Шевченкових працях або листах відступу від національного патріотизму чи загравання з тими, хто пригноблював українців.

Прагнучи подати найбільш реалістичну картину життя у власних творах, Т. Шевченко використовував предмети матеріальної та духовної культури українців.

Якщо тодішні офіційні історики, які походили з панівної верхівки суспільства, цікавилися виключно давніми звичаями, обрядами, фольклором (пісні, легенди, перекази), то Т. Шевченко поряд із цим вивчав поселення, житло, одяг, господарські заняття, а також усну народну творчість українців.

Так, у лютому 1841 року, ще перебуваючи в Петербурзі, Т. Шевченко звернувся в листі до Г. Квітки-Основ'яненка з проханням: «Я сього літа повинен намалювати для Академії картину, як наша чорнобрива дівчина молиться богу, лягаючи спати. Так от, бачите, лебедуку, все

є, і модель — чи то по-тутешньому натурщиця, — і справа всяка, — а одежі нема. Та й де її тут взять? Пришліть будьте ласкаві. Тільки сорочку, плахту й стрічки зо дві...» [14, с. 228].

У 1839 році Т. Шевченко запланував створити збірку малюнків української природи, історії за побутовими мотивами. Уважається, що така думка з'явилася після повернення з України із замальовками українських краєвидів його товариша, студента Петербурзької академії мистецтв В. Штернберга.

Улітку 1843 року Т. Шевченко поїхав в Україну. Гостюючи в панів Г. Тарновського, О. Капніста, П. Лукашевича, князя Репніна та ін., він відвідав історичні місцевості (Чигирин, Суботів, Хортицю), побував у своєму рідному селі Кирилівка, де намалював батьківську хату.

Повернувшись до Петербурга в лютому наступного року, Т. Шевченко розпочав виконання запланованої серії картин. Він хотів розповісти в намальованих краєвидах, історичних пам'ятках та побутових образах про видатні історичні події, показати життя й побут українців, виокремити національні риси їхньої культури, оригінальність, красу й поетичність народних звичаїв та обрядів.

Опублікувавши наприкінці 1844 року перший альбом гравюр під назвою «Живописна Україна» (без тексту), Т. Шевченко на обкладинці написав план видання. Усю серію він хотів видати в такому вигляді: «1. Види по красоті або по історичних спогадах прикметні: храми, фортифікації, кургани і все, що час помилював. 2. Народний бит сучасний — звичаї, обряди, повір'я, суевір'я, казки та пісні. 3. Важливіші історичні події від Гедиміна до скасування Гетьманства і короткий опис картин у мовах южноруській і французькій. У 1845 році вийдуть такі картини: 1. Види: Чигирин, Суботів, Батурин, Покровська Січова церква. 2. Похорони молоді, “Ой ходив чумак сім рік до Дону”, “Перезва” (людовий обряд) і Жнива. 3. Іван Підкова у Львові, Сава Чалий, Павло Полуботок у Петербурзі, Семен Палій у Сибіру» [2, с. 142–143].

Розуміючи складність роботи над цією серією картин, до яких треба було додати текст, Т. Шевченко звернувся за допомогою до Йосипа Бодяньського та Петра Куліша, щоб вони забезпечили його картини історичними супровідними текстами.

Для того, щоб привернути увагу громадськості до видання картин, Т. Шевченко вмістив рекламну статтю в петербурзькій газеті «Северная пчела» (1844. — № 193. — 26 серпня). Відомості про заплановану серію картин також були вміщені в повідомленні Р. Подбереського в журналі «Tygodnik Petersburgski» (1844. — № 95): «Вона буде виходити зошитами, в кожному зошиті по три рисунки великого формату. Досі вийшов перший зошит, і він містить: 1. Дари... II-га картина представляє раду запорізької старшини (мирську сходку)... III-я картина представляє живописну групу дерев по узгір'ї під Києвом: внизу Дніпро, в віддаленні острови, парохід в диму, на березі киянки і т. д. У тім пейзажі вмале затримання перспективи є доказом поетичного й артистичного почуття природи». Далі Р. Подбереський написав про другий зошит, для якого дві картини вже були готові: «1. Сватання..., 2. Пейзаж. Вид Видубецького монастиря під Каневом над Дніпром. Третя картина того зошита буде представляти ілюстрацію народної малоросійської сказки: Жовнір і Смерть» [16, с. 38].

Відчуваючи матеріальну скруту, Т. Шевченко звернувся з листом-проханням про фінансову допомогу в справі видання «Живописної України» до Товариства заохочення художників. Тут він сформулював мету й завдання власного художнього задуму.

Й. Бодяньському — українському письменникові й історикові, який очолював кафедру слов'ян і слов'янської літератури в Московському університеті, — Т. Шевченко написав два листи, де виклав план видання та просив написати історичні супровідні тексти. На перший лист [2, с. 143] митець відповіді не отримав. У другому листі він написав цьому історику: «Чи ви на мене розсердились, чи недобрий вас

знає: уже другий місяць, як жду од вас вістки, хоч якої-небудь, — нема тай годі» [12, т. X, с. 31]. На цей лист Й. Бодяньський ввічливо відповів відмовою в участі видання «Живописної України».

Стосовно київського історика й етнографа П. Куліша, то той не лише відмовився допомагати Т. Шевченку, але й погрожував негативною рецензією, якщо альбом вийде, у листі від 31 грудня 1844 року: «Мне досадно, что Вы, не списавшись со мною, объявили мое имя в числе сотрудников, тогда как я понятия не имею о Вашем литературном предприятии. Объявление Ваше пахнет так сильно спекуляцией, что я решился было, как только выйдет в свет Ваша Украина, написать рецензию и указать ошибки. Каких без сомнения будет бездна в тексте Вашей скороспелой книжки. Но время уменьшило мое негодование. Вы, господа, принимаясь с ребяческим легкомыслием за Малороссию, без советов людей, серьезно занятых этим предметом, вредите во мнении публики самому предмету и компрометируете нас. Вибачайте за сю мову!».

Як уважав Д. Антонович, можливо, саме така реакція відомих істориків на план видання Т. Шевченком «Живописної України» була причиною призупинення видання цієї серії картин.

Окрім звернень до Й. Бодяньського та П. Куліша, Т. Шевченко звернувся за допомогою також до князя Миколи Цертелева — помічника куратора Харківського шкільного округу, одного з піонерів української етнографії, який видав ще в 1817 році першу збірку українських пісень та кілька інших праць із фольклору. У листі з Петербурга від 21 вересня 1844 року він писав, що «без людей і грошей не втне нічого». Далі зазначив: «Будьте ласкаві, помагайте мені; Ви маєте і силу, і славу, і любите ту країну, що я тепер заходився рисувати. Ось як я її рисую: спершу — види чи то історією, чи то красою прикметні; вдруге — народний бит так, як він тепер єсть; втретє — історію, все те, що робилося на нашій Україні колись» [12, т. X, с. 32]. Однак ні матеріаль-

ної допомоги, ні допомоги в написанні історичних супроводів від учених він не отримав. Можливо, це і стало однією з причин того, що всю заплановану серію художнику виконати не вдалося. Було створено лише шість офортів-гравюр: «Судня рада», «Дари в Чигирині 1649 року», «Старости», «Казка», «В Києві» і «Видубецький монастир у Києві». У їх розповсюдженні значну допомогу Т. Шевченку надала княжна Варвара Рєпніна, яка використала всі свої зв'язки й збрала в Полтаві, Чернігові та Одесі багато передплатників, а також заручилася підтримкою офіційних представників влади в поширенні картин [12, т. X, с. 298]. Д. Антонович із цього приводу писав: «Яка шкода, що підтримав Шевченка в виданні “Живописной України” тільки польський часопис і польський письменник, а свої, на яких так надіявся Шевченко, відповіли або холодностю, або, як Куліш, одверто ворожим виступом і тим убили все видання, і ми не маємо дуже цікавих, заповіджених на 1845 р. гравюр» [2, с. 149].

На картині «Старости» зображено сцену українського сватання, описану пізніше Т. Шевченком у п'єсі «Назар Стодоля» (щоправда, на картині — сцена з нареченим, а у п'єсі він відсутній): у почесному куті, біля столу під двома образами сидить батько, а біля нього стоїть мати, також стоять під стіною біля дверей два гордовиті свати (один — із палицею-посохом), перев'язані рушниками, з-за одвірків виглядає хлопчик і дівчина, а наречена перед столом подає на тарілці хустку хлопцеві, який прийшов свататися.

Образ смерті, убраної в плахту та фартух, Т. Шевченко змалював на картині «Казка»: кістяк-смерть із косою стоїть перед солдатом з ранцем за плечима, милицею ліворуч та люлькою в зубах; на задньому плані — хатка в саду, чоловіча постать та господарська виробнича споруда — вітряк під солом'яним дахом.

Художник реалістично змалював Видубецький монастир на високому правому березі Дніпра. На картині видно човен з рибалкою, стіжок сіна, пастуха та двох волів.

Картина «Судня рада» передає громадський устрій України, коли важливі питання життя громади й кожного її члена вирішувалися на сільських зібраннях — радах. Тут намальовано сільську хату під очеретом, дах зі сходинок-стріхачами на куті. Перед хатою стоять старшого віку чоловіки й радяться (вирішують спірне питання). Поодалік, у тіні бокової стіни — панок-шляхтич, який, імовірно, чекає рішення ради. Тут художник вдало передав вигляд селянської хати, чоловічий селянський одяг (свити, головні убори, взуття, доповнюючі елементи костюма — палиці та ін.).

Інтер'єр та вбрання заможних верств суспільства — козацької старшини, гетьманства, послів іноземних держав — зображено на картині «Дари в Чигирині 1649 р.». Тут показано послів від московського царя, польського короля та турецького султана, які прийшли до гетьмана з дарами. Кожен із гостей — у костюмі свого народу. Інтер'єр кімнати прикрашений картиною «Козак Мамай» (під стелею, майже на всю стіну), поряд — рушниці та ятагани. На задньому плані ліворуч видно раду, яку веде гетьман з козаками.

Пейзажно-побутовою картиною є офорт «У Києві». Більшу частину картини займає береговий пейзаж із густими, старими вербами, що нахилили свої віти до річки, з-під верби витікає джерельна вода, яка через жолобок стікає в береговий струмок. На березі жінка розвішує випрану білизну, а по річці пливе пароплав, від якого піднімається дим високо вгору.

Усі ці картини мають, окрім мистецької, ще й виняткову етнографічну цінність.

Наприкінці 1943 року в Києві за вказівкою генерал-губернатора Д. Бібікова була організована спеціальна комісія, яка мала збирати давні історичні матеріали. Місцеві урядовці мусили відправляти до комісії відомості, замальовки історичних пам'яток. Однак майже дворічний час існування комісії не дав позитивних результатів. Часто приходили неточні відповіді, без ілюстративного матеріалу. І тому було прийнято рішення організувати експедиційну збирацьку роботу з включенням до

складу комісії спеціалістів, які б могли професійно робити замальовки та описи історичних об'єктів.

Після закінчення Петербурзької академії мистецтв Т. Шевченко відправився в Україну в пошуках праці. У вересні 1845 року він став співробітником Комісії для розгляду давніх актів. Ця комісія була організована наприкінці 1843 року за вказівкою київського генерал-губернатора Д. Бібікова для збору давніх актів, історичних матеріалів тощо. Комісія ще мала назву «Київська археографічна комісія».

Т. Шевченко займався польовими етнографічними спостереженнями, робив записи побутових сцен тодішнього українського села, замальовки історико-етнографічних об'єктів, а також залучав до цієї роботи своїх знайомих і друзів. Про це згадується в повісті «Музикант».

Зокрема, Т. Шевченко, розповідаючи про своє перебування в гостях на хуторі-фермі біля м. Прилуки на Полтавщині під час роботи в Київській археографічній комісії (ця повість, власне, написана за згадками про відвідання Т. Шевченком поміщицького маєтку в с. Дігтярі, ферми Антона Адамовича та про знайомство з кріпосним музикантом Тарасом Федоровичем), подає багато етнографічних відомостей.

З неабияким зацікавленням поет оглянув домашній етнографічний музей заможного селянина-фермера Антона Адамовича, у якому його увагу привернув австрійський талер з клеймом московського герба. Т. Шевченко дізнався про історію появи таких грошей в Україні. Він писав: «Коли у 1654 чи 5-му році ходив наказним гетьманом Іван Золотаренко з полками малоросійськими добувати Смоленськ московському царю, то, не знаю чому наші козаки не захотіли брати плату московською монетою, ось їм і видали австрійськими талерами, поклавши московське тавро на кожен талер» [13, т. 3, с. 202].

Біля м. Прилуки він обстежив руїни Густинського монастиря, замалював головні ворота, церкву Петра і Павла з п'ятьма куполами, трапезну та церкву, де поховано князя Мико-

лу Репніна (військового губернатора Лівобережної України), з дочкою якого, Варварою, у Т. Шевченка були особливо дружні стосунки.

У повісті «Музикант» Т. Шевченко також подав опис дворянського балу та побуту в поміщицькому маєтку в с. Дігтярі, де йому зовсім випадково довелося побувати: «Усі бали описані, починаючи від балу на фрегаті “Надія” до російської гулянки на німецький лад». Однак той бал, на якому побував Т. Шевченко, мав ряд відмінних рис.

Найперше впало в око те, що до початку балу зустрілися йому у флігелі «...джентльмени самого непристойного змісту. Звичайно буває, що люди після нескладного обіду і нежартівливої випивки віддаються сновидінням, а у них якось вийшло навпаки. Вони скакали, кричали і чорт знає що виробляли, і усі, розуміється, у шотландських костюмах. Цинізм, щоб не сказати мерзотність, і більше нічого...

Бал був увінчаний самою розкішною вечерею, і не збризнутий, не запитий, а буквально був залитий шампанським усіх назв. Мене просто вразила така розкіш». У повісті подано характер зверхньої поведінки господаря під час зустрічі гостей, яка викликала в Т. Шевченка неприємне враження. Він із сарказмом писав: «Але це, може бути, вказівний палець лівої руки, так прихильно поданий моему приятелю, був причиною такого враження» [13, т. 3, с. 188–190]. Про від'їзд із м. Прилуки і прощання з місцевим учителем Іваном Максимовичем, завдяки якому Т. Шевченко мав нагоду побувати на балу й фермі, поет писав так: «А через годину я вже прощався з новим педагогом, просячи його для користі науки записувати все, що стосується археології і взагалі народного характеру, як-то: поговірки, прислів'я, пісні, легенди і тому подібне» [13, т. 3, с. 214].

Через 12 років, знову переїжджаючи через м. Прилуки, Т. Шевченко завітав до знайомого вчителя й отримав матеріали етнографічних спостережень останнього, «...які, як зазначає поет, стосувалися поезії і філософії нашого простого народу». Учитель І. Максимович

вручив власні етнографічні записи зі словами: «Ці папери належать вам. Пам'ятаєте, ви просили мене колись збирати для вас все, що стосується історії, філософії і поезії нашого народу. Тут всього є потроху» [13, т. 3, с. 234].

Як бачимо, учитель російської історії І. Максимович уже в 40-х роках ХІХ ст. вів цілеспрямовані етнографічні спостереження за вказівкою поета, був одним з перших етнографів-ентузіастів і разом з Т. Шевченком долучився до формування етнографії як науки.

Окремі аспекти господарських занять, матеріальної та духовної культури українців можна знайти в повісті «Наймичка». Зокрема, Т. Шевченко багато уваги приділив опису життя, звичок чумаків та чумацького промислу. Записано також легенду про виникнення Ромоданового шляху.

Такий складник матеріальної культури, як поселення й народне житло, дуже часто фігурує у творах Т. Шевченка. У повісті «Наймичка» поряд зі змалюванням полтавського села із зеленими садами, білими хатами, солом'яними дахами, вітряними млинами описано типову садибу Лівобережжя. Це садиба заможного селянина-хуторянина Якіма Гирли. «Увійшовши на двір хутора, ви побачите з правого боку велику клуню, обкладену напівскиртами різного хліба, з лівого боку від воріт — загороди з стайнями для різної худоби, а за клунею недалеко, під старими берестами, дві дубові комори і возівня. Навпроти комор погріб з залізними дверима, а в самому кінці двора, під липами біліє хата, снопами крита... За хатою йде уже сад з різними породами яблунь, груш, слив, вишень, черешень і навіть три старі дерева грецьких горіхів... Посередині саду колодязь з колесом і навісом. А за садом, у гаю, на невеликій поляні, пасіка з куренем і погребом для бджіл. А там уже дуби, липи, берези і всяке дерево до самого рову. А за ровом вже був невеликий ставочок і коло нього город, оточений невеликим ровом і засаджений кукурудзою і соняшниками, а баштан був трохи далі, у полі» [13, т. 3, с. 62].

У цій самій повісті Т. Шевченко описав цікавий обряд, що його здійснювали при закінченні жнив. Жінки-женці, які зжинали останні стебла пшениці чи жита, робили з колосків вінки, вибирали зі свого середовища ритуальну царицю жнив, яка мала йти попереду інших з вінком на голові. У вечірній час усі збиралися в хаті цієї дівчини й веселилися, а вінки з колосся потім освячували в церкві [13, т. 3, с. 58].

Етнографічну цінність має згаданий у повісті «Наймичка» обряд, пов'язаний із закінченням вивчення учнем азбуки. Батьки учня готували обрядову страву-кашу, яку учень ніс у горщику, обгорнутому вишитим рушником, до школи. «При варінні каші, Марта поклала в неї б п'ятаків, а Лукія, коли Марта відвернулася, кинула в кашу гривеник. Марко поніс її в школу в рушнику, вишитому Лукією. Принісши кашу в школу, він ставив її на долівку. Рушник був учителю. А до каші просив товаришів. Товариші, розуміється, не заставляли повторювати прохання, всілись навколо горшка. А Марко, взявши трійчатку, став над ними, і пішло гуляння. Марко немилосердно бив кожного, у кого хоч крішка каші падала на підлогу. Кінчивши кашу, Марко трійчаткою погнав товаришів до води, а пригнавши від води, взялись громадою горщик бити. Розбили горщик, і вчитель розпустив усіх додому в знак святкової цієї події» [13, т. 3, с. 113].

Т. Шевченко описує також обряд хрещення дитини священиком та її ім'янаречення.

Особливо багатими на етнографічний матеріал з духовної культури українців є драматичні твори Т. Шевченка. Зокрема, у п'єсі «Назар Стодоля» в деталях описано обряд весільного сватання ХVІІ ст. у родині козака біля Чигирина. Зміст промови сватів передано такими словами: «І рибалки, і вольнії козаки. Ми люди німецькїї, ідемо з землі турецької. Раз дома у нашій землі випала пороша. Я й кажу товаришу: “Що нам дивитися на погоду? Ходім лишень шукати звіриного сліду”. От і пішли. Ходили-ходили, нічого не знайшли. Аж гульк — назустріч нам іде князь, підніма угору плечі і говорить нам такії речі: “Ей ви

охотники, ловці-молодці! Будьте ласкаві покажіте дружбу. Трапилась мені куниця — красна дівчиця; не їм, не п'ю і не сплю від того часу, а все думаю, як би її достати. Поможіть мені її піймати; тоді чого душа ваша забажа, усе просіте, усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете". Ну нам того й треба. Пішли ми по слідах, по всім городам, по усіх усядах, і у Німеччину, і у Туреччину; всі царства й госуларства пройшли, а все куниці не знайшли. От ми і кажемо князю: "Що за диво та звірюка? Хіба де кращої нема? Ходім другої шукати". Так де тобі! Наш князь і слухати не хоче. "Де вже, — каже, — я не їздив, в яких царствах, в яких госуларствах не бував, а такої куниці, сиріч красної дівчиці, не видав". Пішли ми вп'ять по сліду і якраз у се село зайшли; як його дражнять, не знаємо. Тут вп'ять впала пороша. Ми, ловці-молодці, ну слідить, ну ходить; сьогодні вранці встали і на слід напали. Певне, що звір наш пішов у двір ваш, а з двору в хату та й сів у кімнату; тут і мусимо піймати; тут застряла наша куниця, в вашій хаті красна дівчиця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець. Пробі, оддайте нашому князю куницю, вашу красну дівчицю. Кажіть же ділом, чи оддасте, чи нехай ще підросте?».

Тут же описано дії господарів, пов'язування дівчиною старостів рушниками, обряд частування сватів за столом.

Оскільки сватання відбувалося ввечері перед Різдвом, то до хати приходили хлопці-колядники. Т. Шевченко подав зміст християнської колядки «Бачить же Бог, бачить Творець».

Зміст п'єси засвідчує звичай, який існував в українському селі, коли батько міг насильно, без згоди дівчини, віддати її за нелюба, за багатого. Т. Шевченко подає діалог між парубком Назаром і батьком Хомою:

«Х о м а. Не тобі вчити, як мені кого називати, я її батько, а не твій: так у моїй волі оддати її, за кого схочу.

Н а з а р. А як же вона не захоче, тоді що?
Х о м а. Я заставлю» [13, т. 3, с. 15—18].

Із цієї п'єси можна також дізнатися, як молодь проводила своє дозвілля на слобідських

вечорницях. Тут і музиканти-жиди, і кобзар, подано також опис танців та пісень, якими забавлялася молодь.

Суспільні й морально-історичні питання завжди турбували Т. Шевченка. У повісті «Варнак» він поставив питання: як так може бути, що в країні, «багатій молоком і медом», маючи на увазі Україну, така бідність. Т. Шевченко із цього приводу хотів написати спеціальний твір: «На це важливе політико-економічне питання я у вільний час напишу морально-історичний роман, у якому спробую показати з мікроскопічними деталями вдачу, звичай та історію цього архиправославного народу» [13, т. 3, с. 124].

Прозові й поетичні твори Т. Шевченка насичені значною кількістю матеріалів з етнографії та історії.

Устами кобзаря-лірника в поемі «Тарасова ніч» розповідається про історичну долю України, про колись славні часи Гетьманщини й сучасні поетові часи, коли занепала мораль, а замість рідної віри було впроваджено християнство та його різновид — уніатство.

Часто у власних поетичних творах Т. Шевченко використовував сюжети з історичного минулого України та зі світової історії. Так, уже в одній з перших своїх віршованих поем «На вічну пам'ять Котляревському», що була написана ще 1838 року в Петербурзі, поет наводить приклад міста Трої з Малої Азії, яке в XIII ст. до н. е. греки зруйнували дотла. Т. Шевченко порівнює Україну після смерті І. Котляревського з руїнами Трої [13, т. 1, с. 46].

У поемі «Катерина» (1838) продемонстровано суспільно-громадські відносини українського села першої половини XIX ст. Зокрема, охарактеризовано українську звичаєвість та відношення громади до дівчини, яка народила від москаля нешлюбну дитину. За нормами звичаєвого права, дівчина, яка стала покриткою, як правило, мусила покинути рідну хату, громаду й іти світ за очі.

Сьогодні в наших очах такий крок видається надто жорстоким і нелюдям, але в суспільстві, де надзвичайно велику роль відігравали общинні відносини, він мав морально-

виховне значення. Як би не було жаль батькам своєї доньки, але суспільний порядок стояв вище особистого. Урешті-решт, таке ставлення в суспільстві до дівчини, яка втратила честь і стала покриткою, мало підтримувати моральність кожної людини і громади на високому рівні.

Етнографічність поезій Т. Шевченка полягає ще й у тому, що у віршах і поемах відображено реальну дійсність тодішнього життя, хоча загалом поетичність має суб'єктивний характер.

Висока народнопоетична ідейність, патріотизм, громадський пафос, гуманізм, геніальність художньої форми поетичних творів підкріплювалась етнографічною об'єктивністю опису історичних подій, матеріальної та духовної культури українців.

Художня форма творів поета сприймається як реальність. Читач співпереживає з героями його творів, ніби сам бере участь у згаданих подіях та сценах. У цьому й полягає велич поезії Т. Шевченка.

Даючи оцінку поемі «Кавказ», відомий український письменник другої половини ХХ ст. О. Гончар у праці «Невіддівітне слово» писав: «Якщо ми хочемо знати, що таке реалізм у поезії, то оце він, поетичний реалізм, в одежі буденного, по-народному дошкульного слова. Якщо хочемо бачити, як сильна думка диктує відповідну їй художню форму, видозмінює малюнок вірша, викликає мистецьки видозмінені ритми, інтонації, то ми це теж побачимо тут» [3, с. 8].

Т. Шевченко цікавився також етнографією народів, серед яких йому довелося побувати в час заслання. Так, у «Журналі» подано розповідь уральського козака про поховання самогубців: «Самогубця ховають без жодних церковних обрядів і не на спільному цвинтарі, а виносять геть у поле і закопують як падло. У поминальні дні родичі нещасного або просто добрі люди виносять і посипають його могилу пашнею: житом, пшеницею, ячменем і іншим для того, щоб пташки клювали це зерно й молили Бога про відпущення гріхів нещас-

ному. Яке поетично-християнське повір'я!». Далі Т. Шевченко звернувся з порівнянням до української обрядовості: «За моєї пам'яті на Україні на могилах самогубців відбувався не менш поетичний і справді християнський обряд, та його, як обряд поганський, наказали знищити наші вищі, освічені пастирі».

Т. Шевченко описав обряд поховання самогубців в Україні: «На Україні самогубців ховали також у полі, але конче на роздоріжжі. Протягом року, хто йшов чи їхав повз нещасного покійника, повинен був що-небудь кинути на його могилу, — хоч рукав сорочки відірвати й кинути, як не було чого іншого. Через рік, у день його смерті, а частіше у Клечальну суботу (напередодні Зелених Свят) сміття, що назбиралося, спалюють, правлять панахиду і ставлять хрест на могилі нещасного. Чи може бути чистіша, вища, Богові миліша, молитва, як молитва за душу грішника? І що поганське знайшли ви, вчителі, в цій християнській жертві всепрощення?» [12, т. IX, с. 75].

Т. Шевченко цікавився також побутовим життям киргизів і туркменів. Зокрема, у «Журналі» подано опис влаштування могил: «Туркмени й киргизи святим своїм (“ауліє”) не ставлять таких пишних “абу” (гробниць), як “богатилям”: на труп святого вони навалюють безформенну купу каміння, накидають верблужих, кінських і баранячих кісток — останки жертв. Ставлять високу дерев'яну віху, іноді увінчану списом, обмотують цю віху різнокольоровим лахміттям, і на цьому кінчають замогильні почесті святому.

Грішникові ж, відповідно до багатства, що він залишив, ставлять більш або менш пишну гробницю. Проти гробниці на двох невеликих оздоблених стовпчиках ставлять каганчики; ближчі родичі в одному ночами палять баранячий лій, а до другого вдень наливають води для пташок, щоб вони, напившись води, помолились Богу за душу грішного й любого небіжчика». Т. Шевченко висловлює захоплення таким поховальним звичаєм: «Мовчазна, поетична молитва дикун! А наших освічених архиєпископів, мабуть, огорнув би

сумнів щодо її чистоти та величності, і вони заборонили б (її), як поганське блюзнірство» [12, т. ІХ, с. 77].

У поетичних і прозових творах Т. Шевченка, крім ліричності, утвердження людської гідності, емоційного потенціалу, наявний багатий інформативний матеріал з історії, зокрема з етнології. Через певний штрих, побутову деталь твори Т. Шевченка несуть у собі відомості про особливості життя й побуту українців у різні історичні часи та час, коли жив великий поет.

Своєю поетично-прозовою творчістю Т. Шевченко ніби закликає нащадків берегти пам'ятки культури для наступних поколінь та шанувати українські святині. Його твори вчать пам'ятати, як жили, що робили, про що мріяли й на що надіялися наші предки.

Відомий літературознавець П. Свенцицький ще в 1871 році, даючи оцінку літературі

ХІХ ст., писав: «Хто не чув про Шевченка? Хто не знає його чудових творів? Великі поети: Байрон, Гете, Словацький — великий поет Шевченко! З тими поетами до ряду він став, перевищив їх, величний! Доказати легко. Всі тамті поети в творах своїх власну лиш проявляють індивідуальність. За Англію не промовив Байрон; не виявлена Гете Німеччина; всієї Польщі не добачимо в Словацькім: а споглянемо, чи є найменша проява життя України, щоб не відбилась вона, мов у чистому дзеркалі, в Тарасових поезіях? Вона живе своїм поетом, пишається в ньому; в поезіях його вона вся!» [9, с. 123].

Лише частковий історико-етнологічний аналіз творів Т. Шевченка засвідчує, що він був етнографом-етнологом у той час, коли відбувалося становлення етнологічної науки в Україні та національне пробудження українців.

1. Антонович В. Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — К., 1881. — Т. 2.

2. Антонович Д. Шевченко-маляр // Шевченко Т. Повне видання творів. — Чикаго, 1963. — Т. ХІ.

3. Гончар О. Невіддвітне слово // Шевченко Т. Кобзар. — К., 1970.

4. Дорошенко В. Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка // Шевченко Т. Повне видання творів. — Чикаго, 1961. — Т. ІІ.

5. Кордуба М. Т. Шевченко, як краєзнавець і археолог // Шевченко Т. Повне видання творів. — Чикаго, 1959. — Т. V.

6. Кошова Л. Шевченко та «История Русов». — Х., 1928.

7. Кравець О. М. Діяльність Т. Г. Шевченка в галузі етнографії. — К., 1961.

8. Николішин Д. Історичні поеми Шевченка. — Коломия, 1914.

9. Світова велич Шевченка. — К., 1964. — Т. 1.

10. Скрипник Г. Етнографічні аспекти творчості Тараса Шевченка // Народна творчість та етнографія. — 2000. — № 2–3.

11. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. — Варшава, 1934.

12. Шевченко Т. Повне видання творів. — Чикаго, 1961.

13. Шевченко Т. Поетичні твори 1837–1848. — К., 1970–1971.

14. Шевченко Т. Щоденник. Вибрані листи. — К., 1971. — Т. 5.

15. Шпитковський І. «Гайдамаки» Шевченка як пам'ятка Коліївщини. Збірник пам'яті Т. Шевченка. — К., 1915.

16. Щурат В. З життя і творчості Тараса Шевченка. — Л., 1914.